

כתובות חדשות מאמת-הימים העליונה של קיסריה¹

מאת
אברהם נגב

בחודש מרץ 1963 נחשף בקיסריה קטע של אמת-הימים העליונה. קטע זה, שאורכו 335 מ' ², הוא המשכו של הקטע הקטן ששחשפה בשנת 1961 המשלחת האיטלקית החופרת במקום ³. בשעת חפירותינו נתגלו שתי כתובות של ליגיו רומיי וכן עקבות של כתובות שלישית שאין אפשרות לפענזה. דומה, שכתובות אלו, שנתגלו באתרן, יש בהן כדי לסייע בפתרון הבזיז הכרונולוגיות הכרוכות בבניית אמות-הימים ובתיקוניהן, בעיות שהתחבטו בהן רבים בעלי להעלות להן פתרון מניח את הדעת.

ואלו הכתובות :

1. כתoba של הלגיון העשירי פרטנסיס (לוח י : 1), החקוקה ב-⁴ מאבן-חול מקומית. סביר השטח הכתוב יששולים מורמים. רוחב השטח הכתוב 38 ס"מ, גובהו 30 ס"מ וגובה האותיות 35—60 מ"מ. בין האותיות אפשר להבחין בעקבות של צבע אדום.

Imp(eratori) Traiano	IMPTRAIANO
Hadriano Avg(vsto)	HADRIANO A/ ⁴ G
vexillatio(nem)	VEXILLATIO
Leg(ionis) X Fret(ensis)	LEGXFR ⁵

תרגום : בימי האימפרטור טרייאנוס הדריאנוס אוגוסטוס,
(על-ידי) יחידה של הלגיון העשירי פרטנסיס.

1. נוסח נרחב יותר שלamar זה נתפסם ב-⁴ IEJ, 14, 1964, pp. 237—249. וכן דיוון מלא על התקונים באמות-הימים העליונה.
2. הקטע הנדון של אמות-הימים נחשף בחפירות מטעם המחלקה לשיפור נוף הארץ, בפיקוח המחבר.

A. Frova, Gli Scavi della Missione Archeologica Italiana a Caesarea. ³
(Israele), Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni
Italiane in Oriente, XXIII—XXIV (1961—1962), 1963, pp. 650—652

4. שם לב לשילוב ה- A עם ה- V.

5. שם לב לשילוב ה- E עם ה- T.

כתובות חדשות מאמת-המים העליזונה של קיסריה

השתתפות הלגיון העשרני פרטנסיס בעבודות ציבוריות בקיסריה אין בה משום חדש, וכבר פרסם ז. וילנאי כתובות אחרות של אותו הלגיון, שנתגלתה בין שירדי האמה שנמצאו בשעת ייבוש ביצות כבארה.⁶ על-שם כתובות זו, שאינה שונה מן הכתובת שלפנינו אלא בפרטם קטנים, הסיק וילנאי, שאמתה הימים נבנתה בידי הדרייאנוס. חיזוק לדעתו מצא בכתובת של הלגיון השישי פרטה, שמצא ופרסם באותה השנה.⁷ ועוד נשוב לדון במשתמע משתי כתובות אלו.

2. כתובות של הלגיון השני הטרייאני פורטיס (لوح י: 2), החוקקה אף היא ב-*tabula ansata* מאבן-חול מקומית. סביבה השטח הכתוב וסביבה "אונגי" הטלחה יש שלולים מורמים, המועטרים בכביר. רוחב השטח הכתוב 50 ס"מ, גובהו 30 ס"מ וגובה האותיות 50—60 מ"מ. בין האותיות אפשר להבחין בעקבות של צבע תרגז-אדום.

Imp(eratori)	IMP
Caes(ari) Tra(iano) Had(riano)	AHAD CAES
Avg(vsto) vex(illationem) Leg(ionis) II	A/ ⁹ GVELEXLEGII
Tra(ianae) For(tis)	TRAFOR

תרגום: בימי האימפרטור קיסר טרייאנוס הדרייאנוס אוגוסטוס,
(על-ידי) יהידה של הלגיון השני הטרייאני פורטיס.

כתובת זו היא החשובה ביותר לעניינו, שכן טמון בה המפתח לקביעות זמן מדויק ככל האפשר לעובדה שנעשתה באמת-המים העליזונה של קיסריה. עד כה נתגלתה בארץ-ישראל עדות אחת בלבד, מופתקת למדי, למציאתו של הלגיון השני הטרייאני פורטיס בארץ: כתובות שנתגלתה לפני שנים רבות בירושלים, אשר בסופה נמנית הלגionario שביהם שרית עבד משוחרר. מפתה חשיבותה נעתיק כאן קטע ממנה, על-פי פרסום המוציא לאור¹⁰:

Z. Vilnay, A New Inscription from the Neighbourhood of Caesa- : 6. ראה : .rea, *PEFQSt*, 1928, pp. 45–47; Pl. VIII

עמ' 142—144.

Vilnay, *op. cit.*, pp. 108–109; Pl. VI .7

.8. שם לב לשילוב ה- T עם ה- R.

.9. שם לב לשילוב ה- A עם ה- V.

R. Savignac, *RB*, 13, 1904, pp. 94 ff. .10

סאבייניאק סבור, שהכתובות נתחבורה בימי מרד בר-כוכבא. את סברתו זו הוא מבסס על הקביעה, שאחרי הלגיון העשורי פרטנסיס נוצר הלגיון השני (חטראני). אולם דומה שאין הדבר כן, וזאת מכמה טעמים: הלגיון הי"ב פולמיניאטה, הנזכר בסופה של אותה הכתובות, קופה של שרצים תלויות הייתה על גבו: בשנות 50 לספה"ג ניגף במסע-מלחמה נגד הפארותים ¹¹; ושב-עשרה שנה לאחר מכן, כשלשה קסטיטוס גאלוס על יהודה, איבד אחד מנסרוו ¹². בשנת 69 לספה"ג הביא טיטוס את הלגיון הי"ב פולמיניאטה מסוריה, אולם עד מהרה הרחיקו מן הארץ, משומש חשש לשים מבתו בלגיון בעל מעין זה.¹³ מארץ-ישראל נשלח הלגיון למיליטה שבקאפודוקיה ¹⁴, מקום שם שהה יותר ממאה שנה. אין כל יסוד להנחה, שהלגיון השתתף במלחמה בר-כוכבא, ומכאן, שהכתובות הנזכרת איננה מיימן המרד השני, כי אם מן השנים לפניו 69 לספה"ג. אף אפשר להניח, שהלגיון הנזכר בכתובות איננו הלגיון השני הטריאני, אלא הלגיון השלישי הקירוני, או הלגיון השלישי הגלאי, שהשתתפו שניהם בקרבות המרד השני.¹⁵ הקצה הימני של הכתובות שבור, ומן ראוי היה לבדוקה שנית, שמא קרייתו של סאבייניאק אינה מדוקת.

תולדות הלגיון השני הטריאני פורטים ותנוועותיו אינן ידועות די הצורך.¹⁶ תחילתה רוחה הסברה, שטריאנוס ארגן את הלגיון החדש במקום הלגיון השלישי הקירוני, שהועבר ממצרים כדי לשמש חיל-מצב בפרובינקיה החדשה ערבה.¹⁷ אולם הכתובות ממספיס שעלה מבססת ההנחה זו אינה משנה 109, כפי שסבירו תחילת, אלא משנה 128 לסתפה"ג. מסתבר אפוא, שבשנת 119 לספה"ג עדיין חנה הלגיון השלישי הקירוני במצרים, ואין להניח, כי בעת ובעונה אחת שהו

H. M. D. Parker, *The Roman Legions*, Cambridge 1958, p. 137 .11

דבר זה איננו מושתמע מדברי סוטוניוס. אולם ראה: Suetonius, *Vespasianus* .12

ב. ליפשיץ, ידיעות, כג, חשי"ט, עמ' 64 .13

Tacitus, *Hist.*, V, 1 .13

ג. מל'ח' ז, א, ג .14

Pauly-Wissowa-Kroll, *RE*, s.v. *Legio*, Cols. 1291–1293 .15

Ibid., Cols. 1484–1492 .16

Parker, *op. cit.*, pp. 109–115 .17

חשיבות חדשה מאמת-המים העלונה של קיסריה

במצרים שלושה לגיונות (מצבת הצבא הרומי במצרים עמדה על שני לגיונות בלבד : הלגיון השלישי הקירני והлегיון הכבש הדיוויני). עתה משערם החוקרים, כי לא נתארגן הלגיון השני הטריאני אלא לצורך המלחמות בדאקיה (101—102 או 105—106 לספה"נ) וכי לא הועבר למצרים בידי טריאנוס, כי אם בידי יורשו.

בשנת 123 לספה"נ נשקפה הסכנה שתפרק מלוחמה חדשה עם הפארתים. כדי לקדם את פני הרעעה שיגור הדריאנוס ייחידה צבאיות חזקה, שהורכבה מחייבי הלגיון השני הטריאני פורטיס והлегיון השלישי הקירני. פאראקר סבור, לאחר מסע זה נשלח הלגיון השלישי הקירני למצרים והוצב בערביה, ואילו הלגיון השני הטריאני הועבר מסוריה למצרים (עדות לשנותו של הלגיון השני בסוריה ניתנת למצוא בכתובת מצידון משנת 118 לספה"נ).¹⁸ אולי אפשר למצוא סמוכין להופעת הלגיון השני הטריאני באזוריינו בכתובת שבה מתוארת פרשה מחיי Numicius Sabinus, מפקד הלגיון¹⁹ :

Curatori ciminiae Clodiae Cassiae

Anniae ciminiae Traianae Novae

leg. legionum I Italicae et II Traianae

הדרך החדשה בפרובינקיה ערבה נסלה בשנת 109 לספה"נ, ותיקונה ודאי נעשה שנים אחדות לאחר-כך. המשע שבו פקד סביבינו על שני לגיונות האמורים לא היה, כנראה, אלא מסע של טריאנוס נגד הפארתים בשנים 114—117 לספה"נ. דומה, שאחרי מסע זה חנה הלגיון השני הטריאני בסוריה, ורק סמוך לשנת 123 לספה"נ — כך סבור פאראקר — הועבר למצרים, כדי למלא את מקומו של הלגיון השלישי הקירני.

יש אפוא שתי אפשרויות בלבד לזמן שהותו של הלגיון השני הטריאני פורטיס בארץ-ישראל : (א) בשנים 118—123 לספה"נ, כאשר חנה, לפי המשוער, בסוריה ; (ב) בשנים 132—134 לספה"נ, בידי מרד בר-כוכבא. האפשרות הראשונה אינה נראה לנו, שכן בפרק-זמן זה לא הייתה סיבה מדינית מיוחדת להחזיק יותר משני לגיונות רומיים בארץ-ישראל. והרי בכתובות שנחקקו באמת-המים של קיסריה נזכרים שלושה לגיונות, לפחות :

18 Ibid., p. 162.

19. ראה לעיל, הערת 17.

השני הטריאני פורטיס, השישי פרטה והעשירי פרטנסים, ואולי אף לגיון רביעי (לענין זה ראה מאמרי המורח ב-IEJ).

עם זאת דומה, שהגיון השישי לא העבר לארץ-ישראל לפני שנת 130 לספה"ג, כפי שעולה מכתובות הלגיון שנתגלו במקומות שונים בארץ-ישראל.²⁰

באותה השנה ביקר הדריאנוס עצמו בסוריה, ארץ-ישראל וערבה.²¹ נותרה אפוא האפשרות השנייה. בימי מרד בר-כוכבא הוזעקו לגיונות רבים לארץ-ישראל, ויש חוקרים המעידים את מספרם על 12–13 לגיונות או חלקי לגיונות.²² העדויות האpigrairotites שנמצאו עד כה מאשרות הנחה זו רק בקשר ללגיונות בודדים. מכל-מקרים, הכתובת שלפנינו מאשרת, שאמנם היה הלגיון השני הטריאני פורטיס בין הלגיונות שהוזעקו לארץ-ישראל לדיכוי המרד.

סיכום

אנו בדעה, שכותבות הלגיון מימי טרייאנוס והדריאנוס שנתגלו באמת-הימים העליונה של קיסריה מתייחסות כולם לתיקונה, ולא לבנייתה, כפי שסבירו וילנא²³ ורייפנברג.²⁴ אמנם עמד גם ריפנברג על התיקונים הרבים שנעשו מעט לעת באמת-הימים, וביחד בקטע שנתגלה בביצות כבארה, אולם את התיקונים האלה ייחס לתקופה הביזנטית.²⁵

לאmittתו של דבר עשויה האמה העליונה משתי אמות, שהוברו זו לזו ומן לא רב אחרי שנבנתה האמה המזרחית, שהיא הקדומה בשתי האמות. האמה המזרחית נשתרמה ללא פג, ואילו האמה המערבית עשויה טלאי על גבי טלאי. דומה, כי בעת שחנו בקיסריה הלגיונות הרומיים שנזעקו לדיכוי המרד הוטל עליהם לתקן את אמת-הימים, כדי לספק מהם לאלפי החיללים. אמת-הימים המערבית הייתה חשופה לפעולות הים והרוחות, והיה הכרח לתקן לעיתים

.20. ליפשיץ (לעיל, הערת 12), עמ' 56–58.

C. B. Welles, apud: C. H. Kraeling (ed.), *Gerasa*, New Haven 1938, 21
pp. 390–391

.22. ג. אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל-אביב תש"ג, עמ' 75.

.23. עיין לעיל, הערת 3.

A. Reisenberg, Caesarea — A Study in the Decline of a Town, IEJ, 24
1, 1950–1951, pp. 26–30
Ibid., p. 27 .25

מוזמונות. גם קטע האמה העובר בביצות כבארה היה פגיע ביותר, ואף בו נעשו תיקונים רבים, כעדות הכתובות.

נראה לנו, שאמת-המים הعليונה נבנתה בעת יסוד העיר בימי הורדוס. אף על-פי שפרטיו המבנה של קיסריה בימי הורדוס אינם נהירים לנו, הרי די בתיאורו של יוסף בנומתתו כדי להעמידנו על טיב העיר באותה העת. מן העובדה שיוסף אינו מזכיר את אמת-המים הסיק ריפנברג, שתושבי קיסריה היו נאלצים לשחות מי בורות ובראות. אולם קשה להאמין, שער שצוויה במערכת כה סבוכה של תעלות-ביזוב — כפי שאפשר ללמוד מן מכתבי יוסף (קדמי טו, ט) והן מחריפות המשלחת האיטלקית ומהפירותינו בתחום העיר הצלבנית — לא הותקנה בה רשת גאותה לאספקת מים. לא מן הנמנע, שדברי יוסף על התיעול העירוני מוסבים בחלקו על אמת-המים.

התיקונים שנעשו באמת-המים בימי מרד בר-כוכבא לא היו התיקונים היחידים שנאלצו השלטונות לушוט. נסכם בקצתה את הידוע לנו על תולדותיהן של אמות-המים:

1. אמת-המים המזרחית נבנתה בסוף המאה הא' לספה"ג, או בראשית המאה הא' לספה"ג.
2. אמת-המים המערבית נבנתה זמן קצר לאחר מכן.
3. בשנים 132—134 לספה"ג תוקנה אמת-המים המערבית בידי הייחדות הרומיות שחנו במקום.
4. בסוף המאה הד' לספה"ג תוקנו שתי אמות-המים.²⁶
5. גם בימי הקיסר יוסטיניאנוס (המאה ה' לספה"ג) נעשו תיקונים באמות-המים.²⁷
6. גלי-המים הרסו קטע אמת-המים מצפון לעיר, ובעקבות זה פסק השימוש בה. דבר זה אירע במאה ה"א לספה"ג, או זמן-מה לפניו-כך.²⁸

- H. Hamburger, A New Inscription from the Caesarea Aqueduct, *IEJ*, .26
9, 1959, pp. 189–190
- F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, I, : מובהה מאת חורייקוס. ראה: 27
Paris 1913, p. 449
- Albertus Aquenensis, *Historia Hierosolymitana*, Cap. 41, 55; B. Röh- .28
richt, *ZDPV*, 10, 1887, pp. 209, 247